

МЕНЬСКА СОТНЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ЗА ПЕРЕПИСНИМИ КНИГАМИ 1666 р.

У статті висвітлюється соціально-економічне становище Менської сотні за матеріалами переписних книг 1666 р. У цьому контексті розглядається склад населення сотні за соціальною приналежністю та родом занять, а також з'ясовується обсяг податків, які мали сплачувати жителі м. Мени та її околиць.

Ключові слова: перепис, плуг, двір, міщани, селяни, підсусідки, бобилі.

“Народ є альфою і омегою історичного розвитку”. Це твердження визначного українського історика М. Грушевського особливо актуальне у переломні часи для будь-якої держави. В такі моменти людська маса, безмовна та інертна на перший погляд, не стоїть осторонь бурхливих змін, а навпаки є їх активним учасником. Вона скидає старі політичні режими та лідерів держави і підносить нових. Тому державні діячі повинні мати неабиякий хист, щоб утриматись у цій стихії, враховувати настрої, прагнення народних мас задля здобуття підтримки своєї політики.

Одним з таких періодів в історії України стала доба Хмельниччини та Руїни. Богдан Хмельницький з самого початку Національно-визвольної революції у 1648 р. змушений був вести гнучку соціальну політику стосовно низів тогочасного українського суспільства. Нехтування цим чинником стало однією з причин недовгого гетьманування Івана Виговського. Те ж саме зумовило й трагічний кінець правління гетьмана Івана Брюховецького.

Власне цим і зумовлюється важливість дослідження соціальних процесів. Сюди відносяться такі питання, як соціальна структура населення, рівень залежності, заможності його окремих верств, ступінь розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва, обсяг сплачуваних податків та виконуваних повинностей.

Вищезгадані аспекти ми спробуємо висвітлити на прикладі невеликої територіальної одиниці, а саме Менської сотні Чернігівського полку. За основу дослідження візьмемо документи, поява яких була новим незвичним явищем як для козацького управління, так і для населення українських земель другої половини XVII ст. Мова йде про переписні книги 1666 р. Створені з метою оподаткування мешканців міст і сіл Гетьманщини, вони вмістили досить широкий спектр інформації про соціально-економічне становище тогочасної української держави взагалі.

Переписні книги почав вивчати ще М. Костомаров. Окремі фрагменти він надрукував у примітках до своєї монографії "Руїна". Дослідник звернувся тільки до однієї книги з описом міст Переяслава, Борисполя, Золотоноші, Ніжина, Борзни, Березни та ін. Він подав відомості про мету, завдання переписувачів, а також оприлюднив підсумки перепису кожного поселення¹. У 90-х рр. XIX ст. над книгами працював В. Ейнгорн, який на той час досліджував суспільні процеси XVII ст. на теренах України. Про них йшлося в його розвідці під назвою "О малороссийских переписных книгах 1666 г." (1895). Завдяки архівісту М. Оглоблину він отримав ще дві книги з повним описом Київського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького, а також частиною опису Чернігівського та Полтавського полків². Ейнгорн мав намір

© Казіміров Дмитро Вікторович – аспірант кафедри історії слов'ян Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

їх видати, але не встиг цього зробити. Згодом над цим джерелом працював О. Лазаревський. Він вивчав стовпець № 1637 Сибірського приказу. Результатом його роботи стала публікація під назвою "Малороссійскія Переписнія книги 1666 года" (1900). Інший учений В. Юркевич у 1927 р. видав опис Києва.

Наступний етап дослідження переписних книг 1666 р. пов'язаний з ім'ям В. Романовського. Ним була здійснена величезна та клопітка праця з їх вивчення та публікації, що безпосереднім чином стосувалося його досліджень щодо рівня заселеності Лівобережної України у XVII ст. та історії українських міст того часу. Переписні книги були надруковані у 1933 р. Сюди увійшли: "Книга Малороссійского приказа № 121", "Книга Киевского повьтья № 1" та "Книга Сибирского приказа № 495". Обставини появи переписних книг, здійснення перепису населення Гетьманщини він детально висвітлив у монографії під назвою "Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка". О. Компан, В. Борисенко, О. Гуржій, Г. Швидько та ін. Насамперед це стосувалося характеристики соціального становища різних груп населення Гетьманщини та з'ясування обсягу податків і повинностей, які мали сплачувати представники тієї чи іншої верстви. А відома українська вчена О. Компан у своїй праці "Міста України" уточнила дані В. Романовського щодо рівня заселеності території Лівобережної України у другій половині XVII ст. Так, на його думку, у межах Гетьманщини в той час могло існувати 1156 населених пунктів, де проживало 500 тис. чоловік³. У свою чергу О. Компан, звернувши увагу на неповноту перепису 1666 р. та залучивши дані податкових реєстрів першої половини XVII ст., стверджувала, що кількість поселень могла становити не менше ніж 1500⁴.

Робота з пошуку та опрацювання переписних книг продовжувалася й надалі. Зокрема, це стосувалося переписної книги м. Чернігова. Спочатку її структура та особливості були проаналізовані Г. Швидько у відповідній статті. У 1997 р. цей документ було видано⁵.

Значна увага в історіографії була приділена обставинам, в яких створювалися книги. У працях В. Ейнгорна, В. Горобця, Т. Яковлевої широко висвітлювалися такі проблеми, як політична та військова ситуація на теренах Гетьманщини 60-х рр. XVII ст., переговорний процес між гетьманом та представниками московської влади 1663-1665 рр. щодо збору податків до царської казни та ін.

Загалом цей аспект був каменем спотикання у тогочасних україно-російських відносинах з моменту укладення "Березневих статей" 1654 р. Так, один з пунктів проголошував, щоб "доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать его в государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет"⁶. Але Хмельницький, а потім Виговський відмовлялись виконувати це положення, посилаючись на воєнний час. Те ж саме було висловлено старшиною і в Переяславських статтях 1659 р.

Але московське керівництво виявляло пряму зацікавленість щодо збору податків з населення Гетьманщини та розташування в її містах військових гарнізонів. Так, царський стольник Василь Кікін мав це з'ясувати, коли проїжджав через українські міста у 1656 р.⁷ У 1662 р. Іван Брюховецький, претендуючи на гетьманську булаву та бажаючи забезпечити собі підтримку з боку Москви, обіцяв виконувати положення Переяславської угоди щодо сплати податків. Про це він писав у листі до єпископа Мстиславського і Оршанського Мефодія Филімоновича, який користувався широкою довірою з боку московського уряду⁸. Але після Чорної ради 1663 р., Брюховецький, ставши гетьманом, воліє забути про свої обіцянки. Вже на переговорах з московськими представниками дяками Дементієм Башмаковим та Євстратом Фроловим у Батурині (17-21 листопада 1663 р.) гетьман та старшина рішуче виступили проти передачі збору податків до царської казни. Згідно з одним із положень Батуринських статей, укладених 21 листопада, гетьман лише погодився забезпечити утримання московських військових загонів у гарнізонах міст Гетьманщини та їх командного складу. Так, воєводам призначалося по млину на два кола, а ратним людям – певна частина борошна з млинів в

залежності від службового становища. Але Брюховецький залишив за собою право оскаржувати це рішення⁹.

Проте у Москві не збиралися знімати з порядку денного питання про податки з населення Гетьманщини. Основним мотивом було погане забезпечення московських військ на її території, про що неодноразово говорилося у скаргах воєвод. А єпископ Мефодій у своїй записці, поданій до Малоросійського приказу у Москві 11 або 12 березня, прямо вказував на необхідність надходження податків до царської казни, бо гетьман “неизвестно куда их деваает”¹⁰. Згодом про це йшлося у листі київського полковника Василя Дворецького, прикладеного до відписки воєводи Петра Шереметєва від 29 серпня 1665 р. Зокрема вказувалося на необхідність вилучення міст з-під юрисдикції гетьмана та старшини. “Лучшей будет, як будут воеводы владеть всеми маетностями. Не потреба будет некому просить о хлебе для ратных людей”¹¹.

Та Брюховецький продовжував чинити опір. Зокрема, у розмові з боярином Яковом Хитрово у Каневі 7 квітня 1665 р. він зазначав, що не можна збирати податків “за своеволством малороссийских жителей”, бо буде повстання. І лише тоді, коли цар надішле кілька тисяч ратних людей та “ускромнит малороссийских жителей”, гетьман звелить збирати всю суму грошей, необхідну для утримання війська¹². Так, за висловом В. Ейнгорна, Брюховецький бажав, щоб для нього чужими руками жар загірбали. Проте у Москві взяли до уваги пропозиції Мефодія, і справа залишалася лише за прибуттям Брюховецького. До Москви він приїхав 11(21) вересня 1665 р. Переговори між обома сторонами тягнулися цілий місяць, оскільки гетьман продовжував заперечувати проти передачі податків з населення Гетьманщини до царської казни. І тільки 11(21) жовтня 1665 р. Брюховецький подав статті, затвержені, як Московські. Згідно з їх I пунктом, “Городами и землями владети и оними заступати монархом, а не гетманом... всякие денежные и недежные поборы от мещан и от поселян...погодно в казну государеву выбирать”¹³. Разом з цим в українських містах збільшувалася кількість воєвод, на яких і покладалося збирання тих самих податків. У цілому, на той момент це був найбільший успіх московського керівництва. Як зазначав В. Романовський, “всенародне українське представництво” відмовлялося від суверенної влади і зводило Україну до становища залежної провінції з вельми обмеженою автономією¹⁴.

Тепер розглянемо організацію самого перепису. Під час перебування в Москві у 1665 р. Брюховецький подав у Малоросійський приказ “роспись городом всех полков на сей стороне Днепра”, якою мали послуговуватися переписувачі. Тут нараховувалося 87 міст і містечок, серед яких згадувалася і Мена як місто Чернігівського полку¹⁵. Також перепис міщан здійснювався на основі угоди, укладеної в Москві представниками українських міст (Києва, Ніжина, Переяслава, Козельця, Стародуба, Чернігова та ін.). Переписувачі мали відповідні накази, один з яких був уміщений на початку “Книги Киевского повьтыя № 1”¹⁶.

Як зазначав В. Романовський, в останній рік перед передачею збору податків цю роботу досить непогано було налагоджено з боку українського скарбу. Вчений спробував проілюструвати це на основі звітів, які надсилав до Москви генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський. Одночасно він відомий як ймовірний автор “Літопису Самовидця”. У своїх звітах Ракушка-Романовський повідомляв про справне забезпечення ратних людей продовольством згідно з Батуринськими угодами. Коли договір у Москві був підписаний, московські воєводи прийняли до свого відання деякі статті прибутків і тим самим порушили систему, вироблену генеральним підскарбієм. Так, до Чернігова звозився хліб з млинів Чернігівського полку, включаючи Сосницький, Менський та Понорницький повіти. Чернігівський воєвода Андрій Толстой відібрав його, не чекаючи переписувачів, а згодом не допустив підлеглих підскарбія до подальших зборів. Тому він не міг забезпечити надходження припасів до чернігівського гарнізону¹⁷.

Московські переписувачі приїхали в Україну доволі пізно, а саме у червні 1666 р.

Серед них був стольник Ігнатій Корсаков, який прибув до Києва 16 червня¹⁸. Він переписував населення Києва, Остра, Козельця, Сосниці. Цілком ймовірно, що він робив те саме у Мені і навколишніх селах. Так, на сторінках “Книги Сибирського приказу № 495”, починаючи з 46 аркуша, була проставлена скріпа “К сим переписным книгам Ігнатий Корсаков руку приложил”¹⁹.

Техніка описування базувалася на свідченнях уповноважених людей – цілувальників, обраних серед місцевого населення. Це зумовлювалося надзвичайно коротким проміжком часу, за який треба було здійснити перепис усього населення Гетьманщини. Їх обирали після того, як до призначеного міста приїздив переписувач, збирав магістратський уряд – вїта, бурмистрів, райців, лавників, місцевих жителів – та зачитував “указ государев”. Цілувальників позначали на початку опису кожного міста чи містечка, і вони скріпляли своїми підписами текст переписної книги. Вїти, бурмистри та “лучшие люди” повинні були самі себе оподатковувати. Для збору податків переписувачі мали залишити в Україні копії (“списки”) книг. Але одразу їх не виготовляли, тому воєводи повинні були робити це “по сказкам”, тобто за присяжними заявами місцевих обраних людей. Переписувачі закінчили свою роботу в грудні 1666 або січні 1667 р.²⁰.

За формою перепис здійснювався “с московского обыкновения также, как по обыкности писцовые и переписные книги”. “Писцовые книги” – це документи, які містять опис міст, сіл, земельних угідь, а також відомості про склад населення та покладені на нього податки та повинності²¹. Вони з’явилися у Московській державі у XV ст. Основою прямого оподаткування було “сошное письмо”, а основною податною одиницею – “соха”. Так називали об’єкти оподаткування (грунти, реманент та ін.), прирівняні за кількістю податків, які стягувалися з них. З 50-х рр. XVI ст., після урядової реформи, під сохою почали розуміти певну площу землі. У містах вона складалася з різної кількості тяглих дворів. На відміну від “писцовых”, у переписних книгах поіменно перераховувалося чоловіче населення дворів. Загальні переписи були проведені в Московській державі двічі – у 1646 та 1678 рр.²².

Згідно з переписом українських міст 1666 р. передбачалося збирати з міщан “по рублю” з двору на рік, “а с иных и меньше, обложа по пожиткам и по промыслам по рассмотрению, с поселян с плуга со восьми волов по полумерке ржи и овса пополам, а в мерке по восьми осьмачек, а в котором плуге шесть и четыре или пара волов и лошадей, а лошадь в плуге противу двух волов, и с тех имати хлебные и денежные доходы по расчету против восьми волов”. Це означало: з одного вола призначалася 1 осьмачка, а з коня – дві осьмачки зерна. Осьмачка була однією з основних мір сипких продуктів, які використовувалися в Гетьманщині. У II пол. XVII ст. вона виступала як фракція т. зв. міри²³. Осьмачка дорівнювала 4 четверикам (1 четверик = 16,44 кг). Як уже згадувалося, в мірці було 8 осьмачок. А отже, її величина коливалася у межах 30 – 35 пудів. Таким чином на кожному міщанський двір накладалася певна сума грошового податку. Щодо землеробського населення було застосовано “плуг”, з яким ототожнювалася певна кількість голів робочої худоби (8 волів або 4 коней)²⁴. На думку В. Ейнгорна це був тимчасовий захід, допущений царським урядом, зважаючи на занепад українських земель внаслідок багатолітньої війни²⁵. У самій Московській державі податки з окремого двору почали збиратися лише після указу від 5 вересня 1679 р.²⁶. Тільки тоді двір утвердився як податкова одиниця замість “сошного письма”.

При складанні перепису 1666 р. вказувалися лише імена власників або власниць дворів, а члени їх сімей залишилися поза увагою переписувачів. До цього переліку не вносилися двори козаків, козацької старшини та духовенства. На неповноту перепису також впливали постійні переходи населення з одного стану до іншого, а зокрема, його покозачення²⁷. І наостанок власники дворів могли давати неповну інформацію про справжній стан свого господарства, щоб зменшити собі розмір податку.

Досліджуваний нами фрагмент міститься у книзі Сибірського приказу № 495. Загалом достеменно невідомо, чому матеріали перепису багатьох українських міст

опинилися саме там. В. Ейнгорн лише зазначав, що у московському архіві Міністерства юстиції багато документів з історії Гетьманщини зберігалося серед справ Сибірського приказу²⁸. Переписувачі встановлювали свій адміністративний поділ за повітами, незважаючи на полково-сотенний устрій Гетьманщини. Тому у перепису почасти з'являлися нові міста й містечка²⁹. Так, на теренах Менської сотні фіксуються Менський та Макошинський повіти. У їх складі згадуються такі населені пункти, як місто Мена, “деревни” Жуковичі, Чепелево, Корюківка, Єлин, Коковичі (Куковичі), Величково (Величківка), Боба (Баба, Жовтневе), село Дегова (Дягова), “деревня” Данилівка, села Феськівка, Синявка, Нисківське (Низківка), “деревни” Олександрівка, Домишлін (Домашлін), Верхулея (Верхолісся), Нахромієвичі (Охромієвичі), Тихоновичі, Туря, Кисель Городок, містечко Макошин, “деревни” Бондарівка, Бутівка. Чим можна пояснити такий розподіл на села та “деревни”? У канонічній топоніміці “деревня” відрізняється від села тим, що не має церкви. З іншого боку, це могло залежати від кількості дворів. Або взагалі переписувачі не приділяли цьому великої уваги.

Такі населені пункти, як Мена, Баба, Дягова, Куковичі, Макошине, зафіксовані у складі Менської сотні у присяжних книгах Ніжинського полку у 1654 р. 20 лютого 1654 р. царські представники стольник Михайло Дмитрієв та піддячий Степан Федоров прийняли присягу від 374 козаків та 515 міщан Менського повіту³⁰. В подальшому до складу сотні входили такі села, як Куковичі, Величково (Величківка), Баба, Дягова, Данилівка, Феськівка, Домашлін, Бутівка, Бондарівка, а також містечко Макошин. Але у переписі 1666 р. відсутні відомості про такі села Менської сотні, як Ушня, Осьмаки та Максаки. Так, Ушня в той час входила до володінь Мефодія Филимоновича, про що згадувалося у “Книге Киевского повьятя № 1”³¹. Максаки, згідно з дарчим записом Адама Киселя 1650 р., належали Максаківському Спасо-Преображенському монастирю. Щодо Осьмаків згадувалося, що вони належали Дем'яну Многогрішному. А потім у 1668 р. він надав їх разом з Дяговою чернігівському полковнику Івану Лисенку³². Єлин, Верхолісся, Охромієвичі, Тихоновичі, Туря, Кисель Городок (Киселівка), та Олександрівка входили до Киселівської, а Синявка та Низківка – до Синявської сотні.

Мена була в числі 36 міст, які В. О. Романовський називав “справжніми містами”. Основним критерієм цього була наявність “помітної частини населення”, яка займалася ремеслами та торгівлею³³. Інші, на його думку, хоч і названі містами, насправді були селами, бо їх жителі займалися переважно землеробством, а про шарок ремісників та купців був відсутній або дуже незначний. Таким містечком у Менській сотні був Макошин, який у подальших документах більше згадується як село. Згідно з описом, у самій Мені нараховувалося 89 міщанських дворів, 56 дворів бобилів та підсусідків. Міщани за сумою податку з кожного двору розподілялися на 4 статті. До I ст. належало 9 дворів, з яких стягувалося 2 рублі. Це були так звані “лутчі” люди, серед яких згадувався і вїйт Степан Кирянов, син Києнця. Також вони платили в царську казну “за ранду і за мелницю” 160 рублів на рік. Цю суму передбачалося внести з 1 вересня 1667 до 1 вересня 1668 р. за два рази: одну частину передбачалося віддати на “Богоявленев день” (у січні), а іншу – на “Семен день сентября первое число 176 (1668) году”³⁴. Це був день Семена Стопника, з якого в той час починався новий рік.

Усього міщани I ст. мали сплачувати 18 руб. II ст. складала 17 дворів, де згадувалося 18 чоловік. З них передбачалося брати по рублю з двору, а всього 17 руб. Міщанам III ст. (38 дворів) призначалося платити по 16 алтин та 4 деньги, а всього 19 руб. До IV ст. відносилося 25 дворів, де згадувалося 27 чоловік. Вони мали сплачувати по 10 алтин з двору, а всього 7 рублів 16 алтин, 4 деньги (7 руб. 50 коп.). Алтин тоді дорівнював 3 коп., а деньга – 0,5 коп.

До V ст. переписувачі внесли бобилів та підсусідків. Чому вони не виділили їх в окремі групи, невідомо. Підсусідками зазвичай називали осіб, які проживали на так званих державних землях або в дворах інших господарів. У них не було своєї земі, проте вони могли мати власні будинки. Поява підсусідків зумовлювалася

переходом людей зі старого місця проживання на інше, де вони не могли одразу завести господарство. Воєнні дії, як правило, тільки пожвавлювали цей процес. Згідно з переписними книгами підсусідки, які проживали в містах, мали сплачувати по 6 алтин 4 деньги (20 коп.), а в селах – по півосьмачки жита і вівса з двору³⁵. Підсусідки, які мешкали в містах, часто займалися ремеслом, а отже, могли збувати свою продукцію на ринку і платити з цього податки³⁶. Так, із 46 нарахованих нами у Мені ремісників, 20 були підсусідками. Також підсусідки могли мати роботу худобу. Зокрема, у 10 з них, які жили у садибах менських ґрунтових міщан, були власні коні. А підсусідки Івашко Боришпольський та Гапошка з Ігуменщини, ймовірно, привели з собою коней з попередніх місць проживання³⁷. До бобилів, як правило, відносили самотніх людей, які не мали власних орних земель, ніяких угідь та сплачували щорічний податок (“бобильщину”). Вони могли вести господарство на орендованій землі³⁸. В залежності від роду занять податок із них також стягувався грошима, зерном, медом тощо. У перепису Мени записано 56 дворів чоловік підсусідків та бобилів. Усього з них стягувалося 11 руб. 6 алтин 4 деньги (11 руб. 20 коп.).

Інша частина населення зафіксована як така, що проживала за містом. Зокрема в переписі згадувалося “мещан пашенных людей 211 дворов, людей в них 222 человека, у них 282 вола, да лошадей 231”. З волів та коней вони повинні були віддавати відповідно 282 та 462 осьмачки хліба. Грошима ці жителі сплачували 111 руб. та 60 алтин, де з вола призначалося 5 алтин (15 коп.), а з коня – 10 алтин (30 коп.)³⁹. 13 дворів записані як такі, що “на ґрунтах волон і лошадей нет”. З них передбачалося збирати 13 осьмачок хліба. Також виділений окремий перелік підсусідків та бобилів, який склав, за нашими підрахунками, 12 дворів. Серед них згадується підсусідок Якимко Литвин, який жив у дворі козака Федора Іванова, а також Якушко Прокоф’єв – у козака Ратки. Він був шапкарем. Напевно, власники дворів надали їм цим підсусідкам для проживання. Ще 38 підсусідків проживало у 34 дворах ґрунтових міщан із худобою та 3 підсусідки у дворах без худоби. А загалом офіційний перелік згадує за містом 42 чоловіки підсусідків та бобилів, оброк із яких становив 21 осьмачку. У підсумку разом “с крестьян и з ґрунтовых”, бобилів та підсусідків передбачалося збирати 778 осьмачок жита та вівса навпіл.

Усього перепис налічує 313 міщанських дворів. 71,6 % з них склали двори землеробів, що свідчить про переважаючу сільськогосподарську спеціалізацію міста. Це могло зумовлюватись природно-географічними особливостями, оскільки Мена розташовувалася на території т. зв. Сосницького Степка, де залягав значний пласт родючого чорнозему⁴⁰. Робоча худоба, за нашими підрахунками, була у 165 дворах. Це вже згадані 282 воли та 231 кінь. 68 дворів мали лише одного коня (41 %). У 19 % дворів зафіксовані 2 воли та 1 кінь. У 6 дворах було по 4 воли та по 3 коней. Найбільше худоби мав лише Тимошко Денисов – 9 волів та 4 коней. Як бачимо, у більшості дворів худоби не вистачало. Щодо цього є певні припущення, які стосувалися обробітку землі. Так, мешканці кількох дворів могли збиратися в “супрягу” й орати свої землі спільно. Разом з цим у господарствах менських міщан для цього могла використовуватись соха, яка була досить поширена на півночі Лівобережжя в той час. Для неї достатньо було коня. Проте не виключене й застосування плуга, у якого запрягалися воли⁴¹.

Наскільки великою була сума сплачуваних податків? При відповіді на це запитання звернемо увагу на ціни та урожайність зернових у другій половині XVII ст. Як зазначав М. Слабченко, ціни XVII ст. на хліб були дуже високими та викликали спекуляцію ним. Уже згаданий Брюховецький видавав “крепкие универсалы”, але вони не досягали мети⁴². Так, чверть жита (приблизно 131,5 кг) коштувала у 1665 р. 60 коп. Для порівняння – ціна коня становила 40 коп. Урожайність для згаданого нами регіону становила в середньому 4, а норма висіву жита – 1,49 чверті в середньому на десятину (1,1 га)⁴³. Тобто врожай міг бути десь 500 кг з десятини, а осьмачка, яку брали з 1 вола, становила десь 66 кг.

Щодо кількості дворів у селах та “деревнях” Менської сотні ситуація вигляда-

ла так. У Куковичах переписано 16 селянських (“крестьянских”) дворів, господарі яких мали 19 волів та 6 коней. У Величківці на той час нараховувалося 45 селянських дворів, де було 33 воли та 38 коней. У 9 дворах жили бобилі. Дягова налічувала 34 селянських двори, господарі яких мали 45 волів та 30 коней. У 31 дворі жили бобилі. Далі згадувалася Данилівка, яка розташовувалася біля р. Сперш. Тут було зафіксовано 22 селянських двори та наявні там 37 волів та 15 коней.

У Феськівці, яка розташована біля р. Мена, було 34 селянських та 14 дворів бобилів. Селяни мали 23 воли та 33 коней. Щодо Домашлина, то тут до перепису увійшли виключно двори бортників, яких нараховувалося 13. Вони жили “на ґрунтах”, не маючи робочої худоби. Не виключено, що бджільництво могло в них бути основним засобом існування. У Макошиному, розташованому біля р. Десни, було 79 дворів “пашенных людей”, а також “новые селитьбы” – 8 селянських та 5 дворів бобилів. У Бондарівці та Бутівці нараховувалося відповідно 10 та 9 селянських і 8 бобильських дворів. Селяни мали у своїх господарствах 59 волів та 80 коней. Усього жителі сіл мали сплачувати 103 руб. 80 коп. грошима та 737 осьмачок хліба (48,6 т). Бортники Домашлина здавали також 10 пудів меду щорічно (160 кг).⁴⁴

Загальна сума податку з жителів населених пунктів, які входили до Менської сотні, становила 448 руб. 10 коп., а житом та вівсом передбачалося збирати 1516 осьмачок (99,7 т). До речі, піднімалося питання про те, куди звозити зібраний хліб. З цього приводу вищезгаданий єпископ Мефодій подав у Москві 13 вересня 1667 р. відповідну записку з переліком населених пунктів, які мали для цього найбільш зручне місце розташування. Так, з Мени, Сосниці зерно краще було везти до Чернігова водним (по р. Десні) або сухопутним шляхом⁴⁵.

Важливе значення для характеристики тогочасного господарства краю мав розвиток промислів. Зокрема, значного поширення набуло млинарство, що зумовлювалося, як зазначалося вище, розвитком зернового землеробства. В околицях Мени існувало 11 водяних млинів⁴⁶. Вони являли собою щось на зразок невеликих підприємств. Тут не тільки мололи зерно, а й здійснювали очищення та подрібнення круп, а також фолювання (очищення) сукна. Так, під Меною на однійменній річці розташовувався млин менських міщан Фетки та Спиридона Андрієвих на “2 колеса жерновые да колесо ступное, 4 ступы просяних да три ступы суконних”⁴⁷. Цей млин віддавався в оренду. Поблизу Феськівки стояв млин на 3 жорна, ступне коло, 4 просяні і 2 суконні ступи. Ним володіли Івашко Павлов, Федір Канченко і Мартин Климів. Загалом згідно з переписними книгами в околицях Мени працювало 10 суконних ступ. Також у переписі згадувався 1 млин у Величківці, 2–у Дягове та 1–у Данилівці. Неподалік Макошиного на р. Лукавець був млин на 1 жорнове коло, який належав міщанці вдові Параскеві Лещисі⁴⁸. Також переписні книги згадують перевіз під Макошиним, який належав на відкуп сосницьким міщанам Силці Якимову та Остапку Савастьянову⁴⁹.

Ще однією важливою складовою “пожитков” місцевих жителів були ремесла та торгівля. На відміну від інших міст, перепис 1666 р. нічого не згадує про ярмарки в Мені. Але виокремлений нами перелік жителів міста з 52 позицій містить прямі або вірогідні згадки про рід їх занять. Тобто в одних випадках достеменно відомо, яку професію мав той чи інший мешканець міста, а в інших на це могло вказувати його прізвище. До того ж носій певної професії не рідко був одночасно виробником та реалізатором власної продукції. На той час у місті працювало 6 гончарів, 2 ковалі, 1 золотар, 1 слюсар, 1 бондар, 1 котляр. Представник останньої професії спеціалізувався на виробництві котлів, мідного посуду, а також інших металевих виробів. У виробництві одягу та взуття були зайняті 2 шаповали, 4 шевці, 1 ткач, 1 кравець, 3 чоботарі, 1 кушнір. Останній чинив хутро та шив хутрянні вироби. З виробництвом продуктів харчування були пов’язані 3 різники, 5 калашників, 1 пирожник, 1 пивовар, 1 олійник. Калашник або калачник займався випіканням чи продажем калачів – білого обрядового хліба. Пирожник також пік пироги та інші вироби з борошна. І, нарешті, олійник – виробник або прода-

вещь олії. В переважній більшості ремеслом серед власне міського населення займались міщани II-IV статей (9,7 %), а також бобилі та підсусідки (9%).

У Мені торгували 3 крамарі, 1 лотошник та 1 прасол. Лотошник або лоточник – це торговець або продавець. Прасол скуповував худобу або істівні запаси (м'ясо, рибу) з метою їх подальшого перепродажу. Ймовірно, певне відношення до торгівлі міг мати й міщанин IV статті Сенко Гордіїв син Коробочка⁵⁰. Річ у тім, що у сусідній Сосниці перепис зафіксував 10 чоловік з таким прізвиськом, які, на думку В. О. Романовського та М. С. Чуприни, склали групу коробейників⁵¹.

Ремісники також згадуються серед жителів сіл. Так, по 1 шевцю було у Куковичах та Величківці. 2 бондарі та коваль зафіксовані у Бабі. У Дягови ремеслом могли займатися бобилі Дешко Ткач та Юрко Бондар. Серед бортників Домашлина згадувалося 2 ковалі. Окрім цього, у Макошиному працював 1 колісник, а у Бутівці – 1 швець бобиль Микифорко Григорів⁵².

У переписних книгах 1666 р., так само як і у присяжних книгах 1654 р., в переважній більшості перераховуються лише імена власників дворів, підсусідків та бобилів. Функцію прізвиськ тут виконували імена по батькові переписуваних⁵³. Наприклад, Гаврилко Іванов та Данилко Семенов – це Гаврило Іванович та Данило Семенович. Окрім вищезгаданих випадків, поряд з іменами переписуваних вказувалися імена інших родичів або власників садиби. Наприклад, Гришко Панков зять⁵⁴. Певний відсоток населення у вказаному регіоні складали приїжджі люди. У перепису їх позначали або просто “захожей” (як-от бобиль Викулка з Дягови) або вказували, звідки прибув. Так, мешканець с. Баби був записаний як “Гришко з Драдомышля из-за Днепра”⁵⁵.

У підсумку, за даними перепису, в 11 населених пунктах Менської сотні нараховувалося 787 дворів. Насамперед до цього переліку відносяться 89 (11,3%) дворів міщан, які проживали безпосередньо в Мені та склали міське управління, займалися ремеслами, торгівлею. 224 (28,5%) дворів склали землеробське населення. Селянське населення сотні становило 303(38,5%) двори. А решта – 171(21,7%) двір – записані як підсусідки та бобилі. Загальна кількість міщанських та селянських дворів становила 616. Якщо, окрім власника двору, додати ще 5-6 членів його сім'ї, то в середньому населення Менської сотні становитиме до 4000 жителів. Якщо таким чином порахувати ще й козацьке населення, спираючись на показники 1654 р., то його кількість буде коливатися в межах 2500-3000 чоловік. Але в силу вищезгаданих факторів ці цифри дуже приблизні.

Загалом, як може здатися на перший погляд, у Гетьманщині впроваджувалася досить впорядкована фіскальна система. Але суспільно-політична, економічна ситуація на українських землях аж ніяк не сприяла цьому. Так, населення зовсім недавно переживало похід Яна Казимира 1663 –1664 рр., внаслідок якого частина населених пунктів була спустошена, а інші також понесли збитки. Ще напередодні його проведення Брюховецький писав у листі до околичного Богдана Хитрово про те, що “после пожого военной и последний кусь с плачем вытискати трудно”⁵⁶. Також міщани постійно скаржилися на зловживання ратних людей та воевод, які мали “радеть великому государю и собирать доходы неоплошно”. При цьому вони намагалися зібрати ще більше податків, ніж передбачалося⁵⁷.

Також ситуацію загострювали дії козацької старшини, яка відверто саботувала збір податків за новим переписом. Зокрема, стимулювалося покаяння населення. Додаткову напругу створювало питання про розміщення та забезпечення найманого війська. Окремі села та містечка, на яких це покладалося, також були записані до перепису, а отже, мали нести подвійне оподаткування. Про це переконливо свідчила ситуація з полком подільського полковника Костянтина Мигалевського у кількості 5000 задніпровських козаків. Коли вони перебували у Чернігівському полку, Мигалевський взяв з Мени “жестокою стацию” – з 20 міщан 40 талярів та 30 осьмачок вівса. Окрім цього, на тиждень призначено стації 40 талярів, 60 осьмачок вівса, сіна та 400 золотих (таляр – 60 коп., золотий –20 коп.)⁵⁸.

Сам гетьман з огляду на загрозу ворожих вторгнень також час від часу пере-

міщував свої військові загопи. Їх забезпечення знову ж таки покладалося на місцеве населення. Так, Петро Шереметєв у відписці до царя повідомляв, що 20 грудня 1668 р. писав до нього сосницький воевода Василь Лихачов. Він доповідав про неможливість збору “с мещан и с уездных людей денежных и хлебных доходов”. З 25 липня 1667 р. у селах Сосницького та Менського повітів стояли козаки, “кошевого Васильева полку Многогрішного” (Василь Многогрішний – брат Дем’яна Многогрішного, згодом чернігівський полковник (1671-1672)⁵⁹). Ці козаки чинили великі побори та збитки, а також притягали місцевих жителів до виконання повинностей. Від цього вони “пошли врознь”, а інші вписались у козаки⁶⁰.

Ще більше ситуація загострилась після підписання Андрусівського договору у 1667 р. між Москвою та Річчю Посполитою. А з початком повстання на Гетьманщині 8 лютого 1668 р. система оподаткування, започаткована Московськими статтями 1665 р., перестала існувати. Згідно з 3 п. Глухівських статей, укладених гетьманом Дем’яном Многогрішним у березні 1669 р., податки збирала на царське ім’я гетьманська адміністрація, зосереджуючи кошти у військовій скарбниці Війська Запорозького⁶¹.

Таким чином, політичне, військове становище українських земель 60-х рр. XVII ст. уже з самого початку унеможлиблювало запровадження нових податків. Проте попередні заходи щодо цього залишили цінне джерело з соціально-економічної історії, про що свідчить здійснений нами аналіз структури населення та господарства Менської сотні. Насамкінець переписні книги містять багато відомостей з місцевої топоніміки, а саме – назв населених пунктів, річок та інших об’єктів.

1. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. Руина. Историческая монография (1663-1687). – СПб. – М., 1882. – Т. XV. – С. 133-141; Переписні книги 1666 року // Підготував до друку та зредагував В. О. Романовський. – К., 1933. – С. 3.

2. Эйнгорн В. О малороссийских переписных книгах 1666 г. – М., 1895. – С. 8.

3. Компан О. С. Міста України // Історик Олена Компан. Матеріали до біографії // Упорядник Я. Компан. – К., 2007. – С. 63.

4. Там само. – С. 65.

5. Швидько А. К. Структура и особенности переписной книги Черниговского уезда 1666 года // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1988. – С. 80-85; Переписна книга Чернігова // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 167-181.

6. Яковлева Т. Г. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. – С. 471.

7. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. 1654-1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 414.

8. Яковлева Т. Г. Руїна Гетьманщини... – К., 2003. – С. 471; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЮЗР). – СПб., 1867. – Т. V (1659 – 1665). – С. 101.

9. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 131; Романовский В. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – С. 15.

10. Романовский В. А. Там само. – С. 29; Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 283.

11. АЮЗР. – Т. V. – С. 309.

12. Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии... – С. 288.

13. АЮЗР. – СПб., 1869. – Т. VI. – С. 19.

14. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 41.

15. АЮЗР... – Т. VI. – С. 19; Эйнгорн В. О. О малороссийских переписных книгах 1666 г. – М., 1895. – С. 8.

16. Переписні книги 1666 року... – С. 9.

17. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 48.

18. Там само. – С. 59.

19. Переписні книги 1666 року... – С. 330.

20. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 59.

21. Мерзон А. Ц. Писцовые и переписные книги XV-XVII веков. – М., 1956. – С. 4.

22. Там само. – С. 11.

23. Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України. – К., 1975. – С. 80.
24. Эйнгорн В. О малороссийских переписных книгах... – С. 5.
25. Там само. – С. 5.
26. Мерзон А. Ц. Писцовые и переписные книги... – С. 11.
27. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.). – К., 1994. – С. 6.
28. Эйнгорн В. О. О малороссийских переписных книгах... – С. 8.
29. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 52.
30. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Мена) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С. 11.
31. Переписні книги 1666 року... – С. 279.
32. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 130.
33. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины... – С. 397; Компан О. С. Міста України... – С. 163.
34. Переписні книги 1666 року... – С. 386.
35. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 184.
36. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства... – С. 23.
37. Переписні книги 1666 року... – С. 387, 389.
38. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток... – С. 216.
39. Переписні книги 1666 року... – С. 391.
40. Виноградський Ю. С. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII – та на початку XIX в. // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 3.
41. Романовський В. О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1958. – Кн. 3. – С. 90.
42. Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Одеса, 1922. – Т. 1. – С. 115.
43. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток... – С. 114.
44. Переписні книги 1666 року... – С. 402.
45. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 93.
46. Компан О. С. Міста України... – С. 231.
47. Там само... – С. 392.
48. Там само. – С. 406.
49. Там само. – С. 415.
50. Там само. – С. 385.
51. Романовський В. О. Сільське і міське населення Лівобережної України... – С. 101; Чуприна М. С. Економічний розвиток Сосниці у другій половині XVII ст. // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 56.
52. Переписні книги 1666... – С. 406.
53. Сапон В. Чернігівці 1666 року // Деснянська правда. – 1995. – 25 листопада. – С. 3;
54. Переписні книги 1666 року... – С. 385.
55. Там само. – С. 395.
56. АЮЗР. – Т. V. – С. 255.
57. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 102.
58. Там само. – С. 104; АЮЗР. – Т. VI. – С. 165.
59. Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії Ранньомодерної України. – К., 2009. – С. 120.
60. АЮЗР. – Т. VII. – С. 13; Романовский В. А. Перепись населения... – С. 106.
61. Горобець В. М. „Волимо царя східного...“. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 261.

В статтє рассматривается соціально-економічне розвитє Менської сотни Черниговского полка на основаннн даних переписних книг 1666 г. Изучаются такие вопросы, как соціальная структура населення, хозяйственная деятельность, налоговое обложение.

Ключевые слова: перепись, двор, плуг, мещане, крестьяне, поддуседки, бобыли.

Chernigiv regiment Mena sotnya's social and economic development is analysed in the article on the basis of the census books 1666 year's data. Such questions as population social structure, economical activities and taxation are researched.

Key words: census, economy, plough, petty bourgeois, peasants, landless peasants, bobyli.